

**POST-SOVYET RUSYASI ve
DİĞER BDT DEVLETLERİNDE
ETNO-POLİTİK ve
ETNO-SOSYAL FAKTÖRLERİN ROLÜ***

Vitaly NAUMKİN-İrina ZVİAGELSKAYA

This report analyzes the issue of the ethno-political and religious factors mainly in Russia and secondly in the post-Soviet states. The premise of article is the increasing role and effectiveness of the ethnic and religious factors in the political realm of the post-Soviet space after the demise of the USSR. The collapse of the previous social and economic institutions have forced the people of the region to look for new sources of identity and support for their survival in the uncertain terrain of the dead empire. In such a condition, ethnic and religious factors acquire prominence being supported by the ruling elites and as the most durable aspects of identity.

Sunduğumuz bu raporda, etnopolitik ve dinsel faktörler meselesini öncelikli olarak Rusya ve ikincil olarak da diğer post-Sovyet devletleri açısından tartışacağız. Bu konunun temel dayanak noktası, Komünizmin çöküşü ve SSCB'nin dağılmasından sonra post-Sovyet mekanında etnik ve dinsel faktörlerin rolünün hızla artması ve son 15 sene içerisinde durmadan yükselerek siyasetle daha sıkı bir ilişki içinde olduğunu göstermesi olgusunun kabulüdür. Ekonomik ve sosyal dayanakların işlerliğinin bozulması, sosyal sistemin radikal bir biçimde değişmesi ve devlet desteğindeki keskin düşüş, insanları yeni kimlik ve diğer destek kaynakları arayışına itmiştir. Böyle bir desteğin en sürekli boyutlarını temsil eden ve yeni yönetici elit tarafından engellenmemekle kalmayıp desteklenen etnik ve dinsel kimliğe dönüş, daha önce bahsi geçen süreçlerin doğal bir sonucudur.

Etnik faktörün yükselen rolü, çok etnili yapısına rağmen tek bir etnik grubun- Rusların sayısal açıdan %80'den daha fazla olmaları nedeniyle-baskın konumunun önemli bir ölçüde söz konusu olduğu bir toplumda gerçekleşmektedir. Aynı şeyler büyük çoğunluğu Ortodoks Hıristiyanlardan oluşan bu toplumun dinsel bileşimi açısından da söylenebilir. İkinci faktör, toplumun ciddi bir bölümünün dine olan kayıtsızlığı göz önünde bulundurulursa, aslında, sadece uygarlık ve kültür açısından önem taşımaktadır. Örneğin, Müslüman nüfus

* Avrasya Dosyası için yazılan bu makale Rusya Masası Asistanı Elnur Soltan tarafından çevrilmiştir.
Avrasya Dosyası, Rusya Özel, Kış 2001, Cilt: 6, Sayı: 4, s. 315-321.

toplumun % 9'dan biraz fazlasını oluşturmakta ve bu da birçok Batı Avrupa devletindeki durumun aynısı olmaktadır. Ama bu sonuncu toplumlarda Müslüman nüfus yerel olmayıp yoğun olarak belli yerleşim alanlarında yaşamamaktadırlar. BDT'nin diğer devletlerinin çoğunda (İran ve Türkiye gibi bir çok komşu devletlerde olduğu gibi) etnik azınlıkların nüfustaki yüzdeleri çok daha büyük olmaktadır. Ukrayna'da, yoğun olarak bir arada yaşayan Rus nüfus, toplumun hemen hemen % 20'sini oluşturmaktadır; buna Uniat ve Ortodokslar arasındaki bölünmeyi de eklemek gerekmektedir. Kazakistan'da, yaşanan göçlere rağmen Rus nüfus hala toplumun % 30'undan daha fazlasını oluşturmaktadır. Tacikistan'da, nüfusun % 25'i Özbeklerden oluşmakta, Taciklerin kendileri ise sorunlu ilişkilere sahip alt-etnik ve diğer gruplara bölünmüş bulunmaktadır. Bu açıdan, Gürcistan ve Azerbaycan gibi ciddi bir bölünmüşlüğü söz konusu olduğu uluslardan söz etmeye gerek kalmamaktadır (hemen hemen monoetnik yapıya sahip Ermenistan bir istisna oluşturmaktadır). Engin mesafelerle ayrılmasına rağmen, Rusların bir çok tarihsel nedenin sonucu olarak neredeyse hiç bir lehçe farkının söz konusu olmadığı bir dil konuşmaları, Rusya'daki etnik gruplar arasındaki çelişkiyi önlemede yardımcı olabilir.

Dinsel faktörün öneminin vardığı boyutlar etnik faktörün artan rolü kadar fark edilmektedir. Buna rağmen, Rusya'da toplumun dine bağlılık derecesi, bir kaç bölge dışında tüm post-Sovyet devletlerinde söz konusu olduğu gibi epey düşük kalmaktadır.

Sovyet sisteminin mirası olan ideoloji tutkusu ve idealist motivasyonlara duyulan ihtiyaç gibi özellikler, post-Sovyet mekanında etnik ve dinsel faktörlerin öneminin artması için uygun bir ortam oluşturmaktadır. Rusya'da, eski SSCB'deki Marksizmin fonksiyonlarını Ortodoks Kilisesi'ne transfer etme gibi beceriksiz girişimlerin arkasında yatan neden de burada aranmalıdır.

Yönetici elitler etnik ve dinsel faktörlere, toplumu seferber etme araçlarının kıt olduğu bir ortamda gereksinim duymaktadırlar. Sade insanlar ise bu faktörleri kendi çıkarlarına veya örneğin, ekonomik alanda yeni konum kazanmaya hizmet edecek grup dayanışma araçları olarak kullanmaktadırlar.

Post-Sovyet toplumlarında hem etnik hem de dinsel faktörlerin rolünün artmasının başka dayanak noktaları da mevcuttur. Etnik faktör açısından, devletçilik anlayışının etni ve alan (toprak) ilkeleri üzerine kurulmuş olması çok ciddi bir rol oynamaktadır. Bunun sonucu olarak, kaynaklar, varlıklar, mülkiyet, sosyal ayrıcalıklar, yüksek statü ve diğer çeşitli fırsatlar için yapılan mücadelelerde bu faktöre baş vurulmak-

tadır. Etnik faktör elitler arası çatışmalarda da aktif olarak kullanılmaktadır.

Ezeli ulusal ve dinsel değerlere bağlılığın açığa vurulması eski sistemin ortadan kaldırılması için kullanılan araçlardan biri haline gelmiştir. 1990'larda, Rus TV'si devamlı olarak, her fırsatta kiliseye gidip ellerindeki mumlarla ve TV kameralarının ışığında ziyarette bulunan yeni lider imajını oluşturmuştur. Buna rağmen, onların inançlı olduklarına inanan çok az kişi vardı ve bu liderlerin kilisede boy göstermesi daha çok eski komünist toplantılarındaki törensel katılımı hatırlatıyordu. Dinin siyasallaşması, din adamlarının dünya işleriyle yakından ilgilenmeleri Rusya'da inançlı olup olmamasına bakmayarak toplumun her kesiminde bir gücenme ve kırgınlık yaratmaktadır.

Buna rağmen, din adamları, dinsel kurumlar ve din, bir bütün olarak Sovyetler döneminde ayrımcılık ve baskıya maruz kaldığı için, dinin objektif anlamda bir kamusal rehabilitasyona gereksinim duyduğu da dikkate alınmalıdır. Aynı şeyler etnik faktör için de geçerlidir. Sovyet döneminde ulusal duygular, etnik kimlik ve dayanışma kısıtlanmaktaydı. Ama eşzamanlı olarak da Sovyet uluslar politikasının bazı öğeleri tarafından, bunların canlanmasının temelleri atılmaktaydı. Ulusal kültür ve dillerin geliştirilmesinin yanında (ve daha da önemlisi), etnik bazda devlet nomenklaturası ve parti oluşumlarıyla kişisel seçimlerde kota ilkesi bu öğelere örnek olarak verilebilir. Bazı durumlarda yukarıdan gelen kararlar aracılığıyla oluşturulan yerel (titular) gruplardan (Gürcüler, Özbekler, vs.) bahsedilebilir. Bununla beraber, etnik kimlik, emek kamplarına sürülmeler, etnik gruplar arası her türlü yaşam ortamlarının, bağların oluşturulmasını da içeren ve yine de yukarıdan empoze edilen veya desteklenen sürülmeler ve zorunlu göçlerle bastırılmış ve izleri silinmeye çalışılmıştır. Sonuç olarak, yakın geçmişte etnik ve dinsel öğeleri kısıtlamaya çalışan sistemin gözden düşmesiyle açığa çıkan bastırılmış bir enerjiyle karşı karşıyayız.

Bunun yanında, zorunlu modernizasyona gecikmiş bir tepkiden, bu modernizasyon döneminde kaybolan veya sadece yer altına itilmiş geleneksel bağların, kurumların ve değerlerin devamlı olarak onarılmasından söz etmek için de ciddi esaslar vardır (yer altına itilmenin iyi bir örneği, Sovyetler döneminde, Orta Asya'daki köy klüplerinin İslam okulları ve camilere dönüşmesidir). Yeraltı ekonomisinin benzeri olarak, SSCB'de "yeraltı dinsel" ve hatta "yeraltı etniklik" bile mevcuttu.

Geleneksel değerlerin uyanışı, post-Sovyet dönemin çatışmayı kaçınılmaz kılan önemli bir öğesi olmaktadır. Buna rağmen, eski sistemden kopma göreceli olarak sancısız ve kan dökülmeden gerçek-

leşmiştir. Bu durumun, ciddi sosyal değişimlere neden olmamasının yanında, bir anlamda bir devamlılık gösterdiği de söylenebilir. Örneğin, eski güç, uzmanlık ve diğer grup üyelerinin bir çoğu kendileri için kaynakların kullanımında söz hakkı sağlamış ve böylece ekonomik açıdan üstün konuma geçmişlerdir (örneğin, parti-Sovyet nomenklaturası, işletme müdürleri).

Patron-müşteri ilişkilerini de içeren geleneksel kurum ve bağlar, post-Sovyet devletlerini gelişmekte olan ülkelere benzetmektedir.*

Etnik faktörün oynadığı ciddi rol ve siyasetle bağlantısı, post-Sovyet mekanındaki çatışmaların çoğunun etnik-dinsel karakteri, ayrılıkçılık, irredentizm, etnik elitlerin güçlü nüfusu (sık sık monoetnik olmasa da), ulusçu parti ve örgütlerin faaliyetleri, bölgelerde üst görevlerin resmi ayrıcalık tanınmış (titular) etnik gruplar tarafından tutulması, etnik grupların kendi dillerini devlet diline ve federal birimlerini devletlere dönüştürme ve diğer çabalarla açığa çıkmaktadır. Özelleştirme ortamında, etnik kimlik bir silah haline gelmiş ve resmi ayrıcalıklı gruptan biri olmak bir kazanç kaynağına dönüşmüştür. Unutulmaması gereken, bu sürecin Rusya'da sadece etnik azınlıkları değil, Rus nüfusunu da etkilediğidir. Buna örnek olarak Kozaklara kendi kaderini tayin hakkına sahip özel etnik grup statüsü verme çabaları gösterilebilir.

Etnodinsel çatışma eğiliminin köklerine dönersek, analizcilerin alan ve birlik veya otonom cumhuriyet çerçevesinde ulusal devletçilik üzerine kurulmuş Sovyet uluslar siyasetini sık sık eleştirisinin söz konusu olduğunu belirtelim. Gerçekten de, bu siyaset ulusal elitlere özel-siyasi, yani, güç kaynağı sağlamıştır. Ama bunu söyledikten sonra, Rusya'da göçmen ülkelerden farklı olarak etnik grupların bölgesel yerleşiminin sağlanmış olduğunu da dikkate almamız gerekmektedir. Negatif sonuçların asıl nedeni başlangıç ilke olarak ortaya atılan "tekbiçimli (uniform) gelişme"nin sürdürülmemesi ve bunun ihanete uğramışlık duygusuna yol açmasıydı. Eğer Sovyet ve post-Sovyet dönemlerinin silahlı çatışmaların coğrafyasını daha dikkatle gözlersek, bunların esasen eski SSCB'nin güney bölgelerinde kontrolsüz bir gelişme sergilediklerini görebiliriz (Orta Asya, Kafkaslar, Moldova).

SSCB döneminde bu bölgeler merkezi hazine bağışlarının hedefi ve emek fazlalığı mekanlarıydı. Bu bölgelerdeki ekonomik siyaset bütünsel bir gelişimi sağlamaya değil belli alanlardaki uzmanlaşmalara yönelik olmuştur. Bu yöntemle yapılması istenen, SSCB çerçevesinde entegrasyonu hızlandırmak ve ülkenin bütünlüğünü sağlamaktı. Ama bu siyaset yerel nüfusun ciddi bir bölümünü, kendi yerleşim böl-

* Yeraltı ekonomi ve siyasal yolsuzluk tartışması için bakınız, Vostok (Doğu), No: 1-3, 2000.

gelerinde iş bulma imkanından mahrum ederek, bu insanların yoksullaşmasına ve marjinalleşmesine neden olmuştur. Bu vatandaşlar ulusçuluk, ayrılıkçılık, irredantizm ve dinsel bağnazlık fikirlerinin şampiyonlarının, post-Sovyet çatışma eğiliminin sosyal tabanını oluşturacak aktif tabakasını yaratan insanlardı.

Çatışmaların ortaya çıkışı, bir baskı aracından başka, genel bir hakem ve hukuk düzeninin garantörü fonksiyonlarını da yerine getiren devlet otoritesinin zayıflamasıyla hızlanmıştır. Özelleştirme güvenlik alanına da uzanmış bulunuyor-özel koruma birimlerinin sayı açısından Rusya dünyanın bir çok devletini arkada bırakmıştır. Güç birimlerinin keyfi uygulamalara engel olamayışı veya aksine, devletin illegal güç kullanımına başvurması, özellikle sivil toplumun şekillenmediği durumlarda etnik ve dinsel gruplar arası çatışmaların yayılması için uygun bir ortam yaratmaktadır.

İnsanların kimlik sorunu çatışma ortamlarında daha kötü bir şekil almakta ve kimliğin iki "doğal" desteği -etnik ve dinsel kimlik- öne çıkmaktadır. Dinsel kimlik bir anlamda, etnik kimlikten daha genel ve insanın ruhsal yaşamıyla ilgili olması açısından farklı olmaktadır. İnanç kimliğinin etnik kimlikten daha büyük bir seferberlik kaynağı oluşturduğu söylenebilir. L. S. Perepelkin'in belirttiği gibi, bazı durumlarda, çatışmaların başlangıç safhalarındaki fikir babaları ulusçu düşüncelerin şampiyonları olmakta (ulusal elit), ama daha sonraki aşamalarda öncülük nüfusun marjinal bir kesimini temsil eden aşırı dinci düşünce savuncularına geçmektedir. Bunlar da, bazı durumlarda "arazi komutanı"nın kişiliğinde olmak üzere, kendi elitlerini oluşturmaktalar.

Bu ortamda, çatışma çeşitli yerlerden sağlanan desteklerle uluslararası boyut kazanabilmektedir. Bu destek kaynakları, aşırı dinciler için eski SSCB'nin Müslüman bölgelerindeki bazı İslami çevreler, ve ulusal hareketler için de bu hareketleri destekleyen ve hatta barış güçleri aracılığıyla kendi nüfuslarını yeni bölgelere taşımak isteyen veya jeopolitik rakibi çevrelemeye çalışan yabancı güçler olmaktadır.

Post-Sovyet mekanındaki çatışmaların dinamiği etnik dengelerin değişmesinin etnik gruplar arası çatışmaları ve karşıdurumların daha sonraki aşamalarını – onların çözüme kavuşturulmasında engel yaratma açısından - ağırlaştırmada oynadığı özel rolü teyid etmektedir. Gürcü göçmenlerin Abhazya'ya dönüşü – onların geriye dönme haklarına sahip olmasının hiç bir şekilde sorgulanamayacağı göz önünde bulundurulursa- Abhaz liderleri tarafından onların görüşüne göre, Abhazların ayrıcalıklı ve çoğunlukta olması gereken bu bölgenin "yeniden Gürcüleştirilmesi" olarak değerlendirilmektedir. Böyle bir

dönüşün gerçekleşmesiyle, Abhazların tekraren toplam nüfusun % 17'nden fazla olmayacakları hesapları çatışmayı yeniden alevlendirebilir. Böylece, göçmenlerin dönüşünün engellenmesi ve kısıtlanması istenmektedir. Göçmen sorunuyla etnik dengelerin değiştirilmesi sorunu arasında, Ermeni-Azeri ve Osetin-İnguş çatışmaları başta olmakla diğer çatışma bölgelerinde de bir ilişki bulunmaktadır. Post-Sovyet mekanının bu bölgelerindeki ve benzer olarak, eski Yugoslavya'daki çözüm deneyimleri, bu sorun labirentinin çözülmesinin çok güç olacağını göstermektedir. Çatışmalarda etnik ve dinsel öğelerin karmaşık ilişkileri çoğu zaman bu çatışmaların beklenmedik dönüşümlerini belirlemektedir. Bu durum, sadece her bir çatışmanın veya olası çatışma durumunun dikkatli bir şekilde incelenmesini değil, bu süreçlerde etnik ve dinsel faktörlerin ne şekilde bağıntılı olmalarına da dikkat edilmesini gerektirmektedir. Çeçenistan ve Dağıstan deneyimleri, inanç grupları arasındaki durumun yanlış anlaşılmasının ve inanç güdülerini yanlış yönlendirmelerle manipüle etme girişimlerinin, çatışmadaki inanç öğesinin vurgusunu arttıracak ve durumu ağırlaştırarak çözümü daha da zorlaştıracakını göstermiştir.

Bir çok Rus uzmanına göre, post-Sovyet mekanındaki çatışmaların zorlu ve şiddetli aşamasının sona ermesine doğru bir eğilimden sözedilebilir, buna rağmen bu çatışmaların çözülmüş olduğunu iddia etmek için şimdilik çok erken. Bunun için post-Sovyet devletlerinin bir çoğunda idari yapının daha uygun bir şekle sokulması gerekmektedir. Bazı durumlarda sorun federal ilişkilerin geliştirilmesi, bazılarında aşırı egemenliğin tasfiyesi, diğerlerinde "ortak devlet" in oluşturulması, bir diğerlerindeyse yerel idari birimlerin kurulması olmaktadır. Bu sorunların varlığı kabul edilmekte ve bazı durumlarda çözülmeye çalışılmaktadır. Ama bunların yeterli bir düzeyde çözüme kavuşturulması sadece ortak bir entegrasyon siyaseti çerçevesinde mümkün olacaktır.

Post-Sovyet göçleri etnik ve inanç gruplarının yeni konfigürasyonlarını yaratmış ve yaratmaya devam etmektedir. Bu durum çok sayıda göçmen kabul eden Rusya için özellikle geçerli olmaktadır. "Uzak Yurtdışı" da dahil olmak üzere yeni azınlık grupları oluşmaktadır. Maalesef, Rusya ülkedeki demografik süreçlerin dinamikleri ve üretim güçleri ve işgücü dağılımına uyacak net bir göçmen siyasetini henüz geliştirmiş değil. Biz, Rusya'ya BDT ülkelerinden gelen Rusların koşulsuz olarak ülkeye kazandırılmasının yollarını dikkatle düşünüp taşınmalıyız. Bunun yanında, sabit yasal ilkelere bağlı olarak, diğer göçmenlerin de durumu ülkenin ekonomik gelişim ihtiyaçları ve olanakları çerçevesinde ele alınmalıdır. Kaçınılmaz olarak, ulusal-kültürel siyaset sınırları içerisinde, ortaya göçmenlerin haklarının korunması ve bazı ihtiyaçların karşılanmasında devlet yardımı gibi sorunlarda çıkacaktır.

Toplumun çok etnikli ve çok inançlı yapısının daha da çeşitlenmesi (özellikle Rusya'nın büyük şehirlerinde) bu azınlıkların kaçınılmaz örgütlenmelerine yani, sabit toplulukların oluşmasına neden olacaktır. Bu süreçlerde aktif olarak yer alan insanlar da muhtemelen devlet ve grup arasında aracı rolünü üstlenecek "etnik bürokrasinin" yeni tabakasını oluşturacaktır.

Sonuç olarak, önümüzdeki dönemde post-Sovyet mekanında etnik ve dinsel faktörlerin etkin konumlarını sürdüreceği ama kaçınılmaz olarak ortaya daha farklı şekillerde çıkacağı gösterilebilir. Bu durumda, bu faktörlerin siyasetle yakın ilişkisi devam edecektir. Devletler, bu gerçeğe uymanın yollarını aramak, dinamiklerini dikkatle araştırmak ve siyasetini bu doğrultuda yapmak durumunda kalacaklar. Bunu yaparken de, siyasilerin yanlışları veya etnopolitik ve etnodinsel alanların tamamen kontrolden çıkması sonucu çatışmaların derinleşmesini de önlemek gerekecektir.